

גדעון ליבזון והרב צבי שטמפפר

כמה הלכות במשנה תורה לרמב"ם וזיקתם לחיבורי רשב"ח

א. הקדמה - יחסו של הרמב"ם לחיבורי רשב"ח

ב. ערבות

1. עבד, אישה וקטן שערבו

2. ערבות לגוף

3. ערב שקדם ושילם

4. שניים שערבו

ג. גירושין

הסתמכות על עד אחד בעדות איסורי עריות

ד. מצרנות

1. זכות מצרנות של בעל בניין או בעל עצים

2. זכות מצרנות במכירת בית דין

3. מצרנות של שכיר

4. ערעור על זכות המצרנות

5. מצרן שמכר את הקרקע קודם שסילק את הקונה

ה. סיכום

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

---

* רוב רובו של מאמר זה הוא סיכום תמציתי של מאמריו של גדעון ליבזון על ספרי הערבות והמצרנות של רשב"ח (ראה הפניות להלן) - של הסעיפים הדנים בשאלת זיקתו של הרמב"ם במשנה תורה לחיבורים אלה, בצירוף מחקרו של צבי שטמפפר על ספר הגירושין, שאף בו דיון בזיקתו של רשב"ח לרמב"ם. דיון מפורט במכלול הנושאים שנדונו כאן ובנושאים נלווים ומקורות נוספים, ימצא הקורא שם. לצורך הכנת המאמר שבנו ובדקנו מקצת מכתבי היד במקור, ותיקנו לפי הצורך. בכמה מקרים תיקנו את התרגום העברי. כמו כן הוספנו קטעים חדשים מחיבורי הגאון שטרם פורסמו. ג' ליבזון מכין מהדורה ביקורתית של ספרי רשב"ח על הערבות והמצרנות, וצ' שטמפפר מכין מהדורה ביקורתית על ספר הגירושין, ובשתיים עם ניסים סבתו על ספר היבום והאישות. סימני ההדגה בהם השתמשנו: סוגרים מרובעים להשלמת קרע או טשטוש בכתב היד; סוגרים מזוויתים להוספה בגיליון או בין השיטין בכתב היד; סוגרים מסולסלים להשלמת חסרון בכתב היד; סוגרים עגולים ולאחריהם מרובעים לתיקון כתב היד; גרש ולאחריו סוגרים מרובעים להשלמת קיצור.

א. הקדמה - יחסו של הרמב"ם לחיבורי רשב"ח

זיקת חיבורו של הרמב"ם משנה תורה לספרות ההלכה של הגאונים נדונה בעבר במקומות שונים. הרמב"ם עצמו מעיד במספר מקומות, הן בהקדמותיו והן בגופי ההלכות, שהלכות הגאונים שימשו מקור לדבריו. לעיתים הוא מאמץ את פסיקותיהם, ולעיתים מסתייג מהם או דוחה אותם כליל. מספרות ההלכה של הגאונים, אשר הולכת ונחשפת בשנים האחרונות מגניזות קהיר, עולה בברור, שבמקרים רבים הרמב"ם השתמש בתורתם של הגאונים, על אף שלא ציין זאת מפורשות. חלק ממקורות אלו הם ספרי ההלכה של רב שמואל בן חפני (להלן: רשב"ח), שכיחן בישיבת סורא בתפקיד אב בית דין¹ ולאחר מכן כראש הישיבה עד מותו בשנת 1013. במהלך כעשרים וחמש שנים² חיבר רשב"ח כשישים וחמישה חיבורים³ בתחומים שונים: פרשנות מקרא, פרשנות תלמוד, הלכה, מתודולוגיה תלמודית ופילוסופיה, מתוכם כארבעים וחמש מונוגרפיות הלכתיות.⁴

הרמב"ם הכיר את חיבורי ההלכה של רשב"ח וראה בהם מקור פסיקה בר סמכא. עדות מפורשת לכך מצויה בתשובתו לחכמי פרובנס בנוגע לפסיקתו בהלכות ציצית שביד החזקה, וזה לשונו: ⁵ "כן כתב רבינו שמואל בן חפני הכהן בספר שחיבר בלשון ערבי".⁶ עדות זו היא יחידאית ולא ידוע לנו על מקרה נוסף בו הרמב"ם מציין מפורשות, שפסיקתו מבוססת על

¹ על התפקיד ראה: ברודי, גאוני בבל, עמ' 49.

² רשב"ח כתב ספרים בהיותו אב בית דין, ולתפקיד זה מונה ככל הנראה עם פתיחתה מחדש של ישיבת סורא לאחר שנת 987 (ראה: סקליר, רשב"ח, עמ' 6). עם זאת אפשר שהתחיל לכתוב ספרים עוד קודם לכן, שהרי כבר בשנת 977 כתב רשב"ח איגרת לחכמי קירואן, וביקש מהם שישלחו אליו שאלות, בכך לקח לעצמו סמכות שהייתה נתונה לגאון (ראה: סקליר, רשב"ח, עמ' 5), ואין זה מן הנמנע שרשב"ח כתב במקביל מונוגרפיות כדי לפרסם את שמו כבעל מעמד סמכותי. רשב"ח נפטר בשנת 1013, אולם אין אנו יודעים מה היה היקף יצירתו בשנותיו האחרונות.

³ ראה: סקליר, שם, עמ' 19-36. על המונוגרפיות ההלכתיות ראה עוד: ליבזון, גניזה.

⁴ עד כה פורסמו שלש מונוגרפיות הלכתיות של רשב"ח: כתאב אלבלוג ואלאדראך (ספר הגרות, ראה: מיטשם, בגרות); כתאב אחכאם שרע אל ציצית (ספר הלכות ציצית, ראה: טבגר, ציצית); וכתאב אלטלאק (ספר הגירושין, ראה: שטמפפר, דיסרטציה). כן פורסם רוב החומר המצוי בידינו מכתאב אלשפעא (ספר המצרנות, ראה: ליבזון, פרקים נוספים), וחלקים מכתאב אלצמאן ואלכפאלה (ספר הערבות והקבלנות, ראה: ליבזון, ערבות, והפניה לפרסומים קודמים בעמ' 378-379). לקטעים מחיבורי ההלכה נוספים ראה: יודלוב, רשב"ח.

⁵ בלאו, תשובות, עמ' 538-539. דברים אלו כתב הרמב"ם מעצמו ודברי רשב"ח לא הוזכרו כלל בלשון השואלים.

⁶ לגבי מקור לפסק נוסף בעניין ציצית ענה הרמב"ם באותה תשובה: "כך נראה לי ואין לי סמך אחר בדבר זה".

חיבור הלכה של גאון מסוים. בשני מקומות נוספים⁷ נתבקש הרמב"ם להסביר הלכות שבהם חרג מפסיקתו של רשב"ח, ושבהם ניסה הרמב"ם להתאים בין דברי רשב"ח לבין דבריו. מעניינת במיוחד היא התייחסותו של הרמב"ם לסתירה שבין פסיקתו במשנה תורה בדין סריס חמה לבין פסיקתו של רשב"ח, שבשל חשיבותה נרחיב בעניינה.

בתלמוד הבבלי (יבמות פ, ב) נאמר:

איתמר: סימני סריס - רב הונא אמר: עד שיהו כולם, רבי יוחנן אמר: אפי' באחד מהן. היכא דהביא שתי שערות בזקן - כולי עלמא לא פליגי דעד שיהו כולן, כי פליגי - בשלא הביא.

בספר הבגרות⁸ פסק רשב"ח כדברי ר' יוחנן, המסתפק בסימן אחד, מבלי שהתייחס לצמצום הסוגיה את דברי ר' יוחנן רק למקרה של סריס שלא הביא שתי שערות בזקן:

וליס יחתאג אלי אגתמאע גמיעהא פי אל סריס בל אדי'א וגד פיה אחדהא כאן חכמה כחכם אל סריס לקולי' איתמר סימני סריס רב הונא אמר עד שיהו כולם ור' יוחנן אמר אפילו באחד מהם מהן וההלכה פי דלך כק' ר' יוחנן.

תרגום: ואין צורך שימצאו כל התכונות בסריס אלא אם נמצא בו אחת מהן דינו כדין הסריס. למאמר: איתמר סימני סריס רב הונא אמר עד שיהו כולם ור' יוחנן אמר אפילו באחד מהם מהן. וההלכה בזה כדברי ר' יוחנן.

ואילו הרמב"ם, שלא כרשב"ח, פסק כמסקנת הסוגיה שאם הביא שתי שערות בזקן צריך שימצאו כל הסימנים כדי להגדירו סריס (אישות ב, יב):

הגיע לשנת עשרים פחות שלשים יום ולא הביא שתי שערות למטה, והביא שתי שערות בזקן, אע"פ שנולד לו אחד מסימני סריס - אינו סריס, אלא הרי הוא בקטנותו עד שיוולדו לו כל סימני סריס, או עד שיהיה בן חמש ושלשים שנה ויום אחד.

על הסתירה שבין הפסקים נשאל הרמב"ם (בלאו, תשובות, סי' סו):

שאלה. ילמדנו רבנו בדבר מה שאמר בחיבור בעניין סריס חמה אינו סריס אלא הרי הוא בקטנותו, עד שיוולדו בו כל סמני סריס וכו' (אישות ב, יב). ובא מי שהקשה, שאיזה סימן שיהא, הריהו סריס. **והמקשה אמר: וכך אמר רבנו שמואל בן חפני ז"ל בספר הבגרות,** שהוא סריס אפילו בסימן אחד. והביא ראיה מדברי רב הונא (יבמות פ, ב) אמר עד שיהו כולם ור' יוחנן אמר אפילו באחד מהם וההלכה כר' יוחנן, ונמנענו להשיב. יורנו הדרתו דרך המשפט ושכרו כפול מן השמים.

⁷ לעניין ספר הבגרות ראה: בלאו, תשובות, עמ' 105-106; לעניין ספר ההרשאות ראה: בלאו, תשובות, עמ' 688-689.

⁸ מיטשם, בגרות, עמ' 124, התיקונים שלנו על פי כתב היד.

התשובה. המאמר שם ברור וגלוי, אין בו קושי, וזה, שאם הביא שתי שערות בזקן ולא הביא שתי שערות למטה, אזי לא נחשבהו סריס חמה, עד שיביא כל סמני סריס (אישות ב, יב) ואם לא הביא שתי שערות בזקן, אזי אם יראה בו סימן אחד מסימני סריס, הרי הוא סריס (שם יא). וכך פירש התלמוד בדברי ר' יוחנן (יבמות פ, ב), **וכך אמר ר' שמואל זצ"ל** וכל תלמיד חכם זולתו. [וכתב] משה.

הסברו של הרמב"ם הוא שרשב"ח פסק כאוקימתא התלמודית, ולכן אין כל סתירה בין דברי רשב"ח לבין דבריו. אולם הרמב"ם לא הפנה את השואלים למקור עליו הסתמך ואף לא טען שבידו נמצא נוסח אחר של ספר הבגרות. והנה בקטע גניזה השייך, ככל הנראה, לספר היבוס של רשב"ח, נפסק כהסבר הרמב"ם:⁹

ואלצפאת אלתי אדא חצלת פי אלרגל כאן סריס חמה פהי כקול ענהא פי אלתלמי'... [פ]אדא חצל פי אלרגל אחדי הדה אלצפאת כאן סריס חמה לקולי פי אכר דלך איתמר סימני סריס רב הונא אמ' עד שיהו כולן ר' יוח' א[מר] אפילו באחד מהן ואלהלי פי דלך כקול [ר' יוחנן] ודלך מכצוץ בחית לא הביא שתי שערות בזקן] ואמא אם הביא שתי שערות בזקן [תגיבו] חצול גמיע צפאת אלסריס פיה ודלך קו' היכא דהביא שתי שערות בזקן כולי עלי לא פליגי דעד ש[יהו] כולן וכול'.

תרגום: והתכוונות אשר אם היו באדם הרי הוא סריס, הם כנאמר עליהם בתלמוד... וכאשר היתה באדם תכונה אחת מן התכוונות הללו הרי הוא סריס חמה לאומרם בסוף זה: איתמר סימני סריס רב הונא אמ' עד שיהו כולן ר' יוח' א[מר] אפילו באחד מהן, וההלכה בזה כדברי [ר' יוחנן]. וזה דוקא כשלא הביא שתי שערות בזקן, אבל אם הביא שתי שערות בזקן [נחוץ] שיהיו בו כל תכוונות הסריס. ואלו דבריהם: היכא דהביא שתי שערות בזקן כולי עלי לא פליגי דעד [שיהיו] כולן וכול'.

ניתן לשער שבשלב העתקה קדום של ספר הבגרות נשמט סופו של הדיון בסוגיה התלמודית, ויתכן שנשמט הוא מזיכרונו של רשב"ח בעת כתיבת החיבור.¹⁰ הרמב"ם ככל הנראה זכר את הפסק השלם של רשב"ח, ואליו התייחס בתשובתו לשואלים. מקרה זה יש בו כדי ללמדנו על בקיאותו של הרמב"ם בכתבי רשב"ח, ועל יחס של כבוד שרחש לפסקיו, אפילו לאלו שנראו לכאורה תמוהים.

⁹ קטע T-S Ar. 47.132. שיוך הקטע לספר היבוס של רשב"ח נעשה על סמך כותרת פרק המופיעה בו אשר מתאימה לרשימת הפרקים של ספר בהלכות יבוס שבקטע T-S F5.8. רשב"ח, ככל הידוע, הוא המחבר היחיד של ספר בהלכות יבוס בערבית-יהודית.

¹⁰ על דרך כתיבתו של רשב"ח ראה שטמפפר, דיסרטציה, עמ' 14-15.

גילוי הספרות המונוגרפית של רשב"ח בדורות האחרונים¹¹ מאפשר לנו להבין את היקף ההשפעה שהיו לכתביו על הרמב"ם, ומסייע לנו לאתר את המקור לכמה מפקיו, שנושאי כליו נלאו מלמצוא להם מקור כלשהו. במאמר זה ריכזנו מספר דוגמאות של פסיקות הרמב"ם במשנה תורה בתחום הערבות, המצרנות והגירושין שמקורם בספרי ההלכה של רשב"ח.

ב. ערבות

1. עבד, אישה וקטן שערבו

בפרק החמישי של ספר הערבות דן רשב"ח בכשרות המשפטית להיות ערב. בין היתר דן הוא בערבות של עבד, אשה וקטן. לרשותו של רשב"ח לא עמדו מקורות תלמודיים מפורשים בנוגע לכשרותם המשפטית, והוא נאלץ ללמוד עליהם מסוגיות תלמודיות העוסקות בנושאים אחרים. ביחס לעבד שערב כתב רשב"ח (אסף, ערבות, עמ' קנב) :

ואלוצף אלגי אן יכון אלצ'אמן חרא לאנה אן כאן ריקקא כאלעבד ואלאמה לם ילזמה אולפא בצ'מאנה ו{הו} פי חאל אלרק אדא כאן צ'מאנה ואקעא בגיר אדן מולאה אד כאן לא מלך לה והו עבד לקוי אין קניין לעבד בלא רבו אלא אן אלצ'אמן אדא חצל עליה והו עבד תבת פי דמתה אלי אן יעתק ועלי אנה צ'מאן בגיר אדן מולאה אדא כאן צ'מאנה ואקעא עלי גמיע אלואוצאף אלתי תצח בהא אלצ'מאנאת גיר אלרק... לקוי העבד והאשה פגיעתן רעה החובל בהן חייב והן שחבלו באחרים פטורים ומשלמים לאחר זמן נתגרשה האשה ונשתחרר העבד חייבין לשלם.

תרגום: והאופן השלישי שיהיה הערב בן חורין. מפני שאם אינו חופשי, כגון העבד והשפחה, אינו חייב לקיים את ערבותו {כשהוא} במצב העבדות, אם הייתה ערבותו ללא רשות אדונו, לפי שאין ברשותו קניין כשהוא עבד. לאומרם (קידושין כג, ב): "אין קניין לעבד בלא רבו". אלא שהערבות, אם קיבלה בהיותו עבד, נשארת באחריותו עד אשר ישתחרר, אף על פי שהיא ערבות ללא רשות אדונו, אם נעשתה ערבותו על פי התנאים אשר יתקיימו בהם הערבויות זולת העבדות... לאומרם (משנה בבא קמא ח, ד): "העבד והאשה פגיעתן רעה החובל בהן חייב והן שחבלו באחרים פטורים ומשלמים לאחר זמן נתגרשה האשה ונשתחרר העבד חייבין לשלם".

רשב"ח חוזר על עיקרון זה בקשר לערבות אשה (אסף, שם, עמ' קנג) :

---

¹¹ ראה: ליבזון, גניזה.

פאמא אלמחגור¹² עליה בגיר אלרק פהו כאלאמראה דאת אלבעל אדא כאנת נשואה לם ילזמהא וזן מאל צ'מאנהא בגיר אדן זוגהא אדא כאן ואקעא ען גיר אדן זוגהא או כאן צמאנהא ען זוגהא בגיר רצ'אה ולא צח פיה אמצ'אה כמא לא תצח עקודהא בגיר אדנה לקול' כשם שלא תמכור והיא תחתיו כך לא תפסיד והיא תחתיו אלא אנה יתבת פי דמתהא אלי אן יקע אלטלאק או מות אלזוג לקול' פי אחכאם גנאיאתהא נתגרשה האשה נשתחרר העבד חייבין לשלם.

תרגום: ואשר למי שיש רשות אחרים עליו זולת העבדות, הרי הוא כגון האשה בעלת הבעל. כאשר הייתה נשואה אין מחייב אותה סכום ערבותה לתשלום ללא רשות בעלה, אם נעשתה ללא רשות בעלה או שהייתה ערבותה לבעלה ללא הסכמתו, ואינה תקפה ללא קביעת אישורו, כמו שאינם תקפים מכירותיה ללא רשותו, לאומרים: "כשם שלא תמכור והיא תחתיו כך לא תפסיד והיא תחתיו". אלא שהיא (=הערבות) נשארת באחריותה עד שיארעו גירושין או מיתת הבעל לאומרים בדיני פשיעותיה (משנה בבא קמא ח, ד): "נתגרשה האשה נשתחרר העבד חייבין לשלם".

רשב"ח תפס את מעמד העבד והאשה שחבלו כמקביל למעמד של בעל חוב שאין לו ממון לפרוע חובו, וחובו תלוי ועומד עד שיפרע. כך הוא יכול להקיש מדין עבד ואשה שחבלו, לדין עבד ואשה שערבו, ולפסוק שרק כשישתחרר העבד או כשתתגרש האשה חייבים הם לשלם.

הרמב"ם אימץ את תפיסת רשב"ח, וכתב בהלכות חובל ומזיק (ד, כא):

העבד והאשה פגיעתן רעה, החובל בהן חייב והן שחבלו באחרים פטורין אבל משלמין לאחר זמן אם נתגרשה האשה או מת בעלה או נשתחרר העבד, שהרי בני דעה הן **והרי הן כבעל חוב שאין לו מה יגבה** שאם העשיר חייב לשלם.

הרמב"ם פסק כרשב"ח גם בנוגע לעבד ואשה שערבו (מלוה ולוה, כו, ט):

עבד או אשת איש שלוו או שערבו את אחרים ונתחייבו לשלם, כשישתחרר העבד ותתגרש האשה או תתאלמן ישלמו.

רשב"ח מדגיש שדבריו בעניין אשה שערבה מוגבלים לערבות שנוצרה בזמן הנישואין, ואילו בנוגע לערבות שנוצרה קודם הנישואין יש מעמד שונה (אסף, שם):

והדא אלקול פי אלצ'מאן אלואקע פי חאל אלזוגיה פאמא אלצ'מאן אלדי וקע מנהא קבל אלזוגיה פאנהא ילזמהא אלופא בה ולו פי חאל אלזוגיה אדא תבת בבניה וקועה מנהא וחצולה עליהא קבל אלזוגיה ויגרי מגרא אלדיון אלתיבתה עליהא קבל אלזוגיה וילזמהא קצ'אהא ולו פי חאל אלזוגיה לקול' שלח לה אבוה בר גניבא לראבא ילמדנו רבנו לותה ואכלה ועמדה ונשאת

¹² לעניין "מחגור" ראה ליבזון, גניזה, עמ' 196, הערה 29א.

בעל לוקח האוי ולא פארע או יורש האוי ופארע לוקח האוי ומלוה על פה אינו גובה מן הלקוחות או דלמא יורש האוי ומלוה על פה גובה מן היורשין...
תרגום: והמאמר הזה הוא בערבות שארעה במצב הנישואין ואולם הערבות אשר קיבלה על עצמה קודם לנישואין הרי היא מחוייבת בערבותה אפילו בזמן הנישואין אם הוכח בראיה שקבלה אותה וחלה עליה קודם נישואיה ודומה לחובות שנתקיימו עליה קודם הנישואין והיא מחוייבת לבצען אף בזמן הנישואין. לאומרם (בבא בתרא קלט, א): שלח לה אבוה בר גניבא לראבא, ילמדנו רבנו: לותה ואכלה ועמדה ונשאת, בעל לוקח האוי ולא פארע או יורש האוי ופארע? לוקח האוי ומלוה על פה אינו גובה מן הלקוחות, או דלמא יורש האוי, ומלוה על פה גובה מן היורשין?...

כך פסק גם הרמב"ם (מלוה ולה, כו, יב):

האשה שלותה בשטר או ערבה בשטר ונשאת חייבת לשלם אחר שנשאת, ואם היתה מלוה על פה אינה משלמת עד שתתגרש או שתתאלמן שרשות בעל כרשות לוקח הוא כמו שביארנו בכמה מקומות.

בהתייחסו לקטן שערב כתב רשב"ח (אסף, ערבות, עמ' קנא):

אן יכון אלצ'אמן באלגא מדרכא לאנה אן כאן צגירא לס ידרך לס ילזמה צ'מאנה כמה לא תנעקד עליה דיונה ולא תצח אלשהאדה עליה בשי אלא בעד אדראכה לקולי אמ' ר' שמעון בן לקיש חזקה אין העדים חותמים על השטר אילא אם כן נעשה גדול

תרגום: שיהיה הערב גדול, בוגר שכלית, מפני שאם היה קטן ואינו בוגר שכלית אין מחייבת אותו ערבותו כמו שאין כותבין שטר על חובותיו ואין תוקף לעדות כנגדו בדבר אלא אחר שגדל, לאומרם: "אמ' ר' שמעון בן לקיש חזקה אין העדים חותמים על השטר אילא אם כן נעשה גדול".

אולם רשב"ח הבחין בין קטן שערב לבין עבד או אשה שערבו:

אלצבי ואלמגנון לא ילזמהמא אלופא בצ'מאנהמא אלואקע פי חאל אלצבוה ואלגנון ולא יתבת פי דמתהמא פאדא אדרך אלצבי ואפאק אלמגנון לס ילזמהמא ממא צ'מנוה פי חאל אלצבוה ואלגנון שיא

תרגום: הקטן והשוטה אינם מחוייבים בפריעת ערבותם אשר ארעה בזמן הקטנות והשיטיון, ואין אחריותם מתקיימת. וכאשר יגדל הקטן וישתפה השוטה אינם מחוייבים בדבר ממה שערבו לו בזמן הקטנות והשיטיון.

יסוד ההבחנה בין קטן שערב לבין אשה ועבד שערבו, נעוץ בהגדרת רשב"ח את הערבות (ספר הערבות, פרק א, כתב יד סמינר):¹³ "עקד תברע באלתזאם חק ען אל גיר" (**תרגום**: הסכם על **התנדבות** לקבלת התחייבות משפטית בשם אדם אחר), אותה הוא מסביר (שם):

פקולנא עקד תברע פרקנא בה בין אלצ'מאן אלדי הדה צפתה ובין אל ביוע ואלאגאראת ומא ישבההא מן אלעקוד אלדי ליסת תברע ובקולנא באלתזאם חק ען אלגיר פצלנא בה בין עקד אלצ'מאן ובין עקד אלהבאת ואלוצאיא ואלהקדשות וסאיר אלעקוד אלתי ליסת אלתזאם חן ען אלגיר

תרגום: ובמאמרנו "הסכם על התנדבות" הבדלנו בין הערבות אשר זוהי תכונתה ובין המכר והשכירות וההסכמים הדומים להם אשר אינם התנדבות. ובמאמרנו "לקבלת התחייבות משפטית בשם אדם אחר" הבדלנו בין הסכם הערבות לבין הסכם המתנות והצוואות וההקדשות ושאר ההסכמים אשר אינם התחייבות בשם אדם אחר.

לדעת רשב"ח, הערבות היא חוב שלוקח הערב על עצמו בלא תמורה, ובכך היא נדמית למתנה. הנאת הנאמנות שיש לערב (בבא בתרא, קעג, ב): "בההוא הנאה דקא מהימן ליה - גמר ומשתעבד נפשיה" אין בה, לדעתו, כדי להוציא את הערבות מגדר התנדבות, וביסוד ההתנדבות דומה הערבות למתנה, כמו שכתב רשב"ח (הערבות, פרק ה, אסף, עמ' קמח):

אן יכון אלצאמן מכתארא ללצמאן גיר מכרה עליה לאנה אן כאן מכראהא עליה לם ילזמה צמאנה כמה לא תלזמה עקודה אלתי יתברע בהא אדא כאן מכרהא עליה ודאך כאלהבאת ואלוצאיא ומא אשבההא.

תרגום: שיהיה הערב נותן את הערבות מרצונו בלא כפיה, מפני שאם נכפה לערוב אין ערבותו מחייבת אותו, כמו שאין מחייבים אותו **הסכמיו שהוא מתנדב בהם** כאשר הוא כפוי לכך, וזה כגון **המתנות והצוואות ודומיהם**.¹⁴

עם זאת, הערבות שלא כמו המתנה, הצוואה וההקדש, הינה התחייבות בשם אדם אחר. דברי רבא אודות ממכר קטן (גיטין סה, א): "הפעוטות - מקחן מקח וממכרן ממכר במטלטלין" אינם ישימים אפוא בנוגע לקטן שערב, מפני שערבותו היא בשם אדם אחר, ואילו המכר הוא בשם עצמו. להתחייבות של קטן בשם אדם אחר אין תוקף משפטי, ואינו חייב בה אף לכשיגדיל.

ניתן לראות את השפעת רשב"ח על הרמב"ם בנוגע לקטן שערב, שמכר ושנתן מתנה. בנוגע לקטן שערב הרמב"ם פסק בעקבות רשב"ח שאין תוקף לערבותו אף לכשיגדיל. במקרה זה

¹³ ראה ליבוזון, ערבות, עמ' 385, הע' 31.

¹⁴ בראש כתאב אלהבה (ספר המתנה) הגדיר רשב"ח את המתנה (T-S Ar. 48.180): "עקד תברע בתמליך דאת אלשי אלמנסוב ל[א]למוהוב לה בגיר עוץ" (תרגום: הסכם על התנדבות להקנות את הדבר הנדון למקבל בלא תמורה). מילת המפתח בהגדרת הערבות "תברע" (=התנדבות) נשנית ונשלשת אצל רשב"ח בפרק הראשון של ספר הערבות.

ציין הרמב"ם במפורש שמקור הדברים הוא מהגאונים וסיים בכותבו: "ודין אמת הוא וכן ראוי לדון". ואלו דברי הרמב"ם (מלוה ולוה כו, י-יא):

קטן שלוה חייב לשלם כשיגדיל ואין כותבין עליו שטר אלא הרי היא מלוה על פה אע"פ שקנו מידו שאין קנין מיד הקטן כלום.

קטן שערב את אחרים **הורו הגאונים** שאינו חייב לשלם כלום אף כשיגדיל וזה שנתן את מעותיו על פי הקטן אבד את מעותיו **שאינו לקטן דעת כדי לשעבד עצמו בדבר שאינו חייב בו** ולא בערבנות ולא בכל כיוצא בזה **ודין אמת הוא** וכן ראוי לדון.

בהלכות טוען ונטען (ה, יא) פסק הרמב"ם, בהסתמכו על הבחנותיו של רשב"ח, שקטן שהתחייב בדבר שיש לו בו הנייה חייב לשלם:

קטן שטענו הגדול, אם טענו **בדבר שיש לו הנייה לקטן** כגון עסק משא ומתן והודה הקטן **נפרעין מנכסיו**, ואם אין לו ימתין עד שיהיה לו וישלם, ואם כפר הקטן ממתנין עד שיגדיל וישבע היסת, ואם טענו **בדבר שאין לקטן הנייה** כגון נזקין וחבלות אע"פ שמודה ואע"פ שיש לו ממה ישלם **פטור ואפילו לאחר שהגדיל**... וכן כל כיוצא בזה.

לגבי מתנת קטן פסק הרמב"ם כדינא דגמרא (מכירה כט, ו):

קטן עד שש שנים אין הקנייתו לאחרים כלום, ומשש שנים עד שיגדיל אם יודע בטיב משא ומתן מקחו וממכרו ממכר ומתנתו קיימת.

2. ערבות לגוף¹⁵

שיטת הערבות המקובלת אצל חז"ל היא "ערבות שיעבוד", לפיה הערב מתחייב לשלם את חובו של החייב לנושה, אם זה האחרון לא יפרעהו. דרך אחרת של ערבות היא "ערבות לגוף", לפיה מתחייב הערב להביא את גוף החייב לבית דין או למסרו לנושה בהגיע מועד הפירעון, כדי שזה האחרון יוכל לתבעו, אבל אין זו ערבות לממון עצמו. ספרות חז"ל אינה מזכירה את הדרך השנייה - ערבות לגוף החייב - אלא פעם אחת, בתלמוד הבבלי (בבא בתרא קעג, ב), כניסיון פירוש למשנת בבא בתרא (י, ז): "המלוה את חברו על ידי ערב לא יפרע מן הערב". הגמרא הניחה שמדובר במשנה בערב שיעבוד המבקש להפטר מחובו בכך שהביא את גוף הלווה ומייד דחתה אפשרות זו בטענה שמצב כזה הוא "דינא דפרסאי דלא יהבי טעמא למילתייהו".

בבואו לדון בערבות לגוף חילק רשב"ח את דיונו לשני חלקים. בתחילה דן בערבות לגוף באופן כללי ולאחר מכן דן בערבות לגוף שנתווסף לה תנאי מיוחד. ביחס לערבות לגוף כתב (ליבזון, ערבות לגוף, עמ' 129-130):

¹⁵ ראה ליבזון, ערבות לגוף.

ואל פצל אלכח אלקול [פי] חכם אלכפאלה באלנפס והי בקול אלכפיל
ללמכפול לה עליי רד אלמ[כפ]ל בה אליך יום כידי וכידי או אי וק[ת]
טאלבתני בה בחיתי אשהד עליה בד'לך והדיה כפא[לה] צחיחה והי איצ'א
מנצוצה פי קצה בנימין וק[ד] א[ס]תשהד בהא קדמאנא בקול א"ר הונא
מנ[לן] דערב] דמשתעבד דכתי' אנכי אערבנו מתקיף לה רב חסדא הא קבלנות
היא דכ' תנה אותו על ידי [ואני אשיבנו אליך] ואדי'א כאן הדי'א הכדי'י לזם
אלכפיל אחצי'אר אלמכפול בה אלי אלמכפול לה. פאדי'א סלמה אליה ברי
אלכפיל ממא כאן לה עליה. אלא תרי קולהם פי אלתלמוד מאי טעמא ראבא
ורב יוסף דאמרי תרויהו גברא אשלמת לי גברא אשלמית לך והדי'א אלקול
ואן כאן מעלולא פי אלערב פאנה מתגי'ו פי אלכפאלה באלנפס אלא תרי אלי
אלמכפול בה אדי'א מאת קבל אלתסלים סקט ען אלכפיל ד'לך לאן אלכפאלה
באלנפס אנמא עלי אלכפיל בהא אחצי'אר { אלמכפול בה } פאדי'א מאת בטל
אלאחצי'אר ובטלת אלכפאלה וכד'לך אלי...

תרגום: פרק כח, המאמר על דין הערבות בגוף, והיא בדברי הערב לאדם שלו
הוא ערב: "עלי מוטל להשיב את האדם שאני ערב בעדו אליך ביום כך וכך
או בכל זמן שתבעני כדי שאעיד עליו בכך". וזוהי ערבות תקפה, והיא
כתובה כמו כן במעשה בנימין, וכבר הסתמכו על כך קדמונינו באמרם (בבא
בבא, קעד, ב): "א"ר הונא מנ[לן] דערב] דמשתעבד דכתי' אנכי אערבנו מתקיף
לה רב חסדא הא קבלנות היא דכ' תנה אותו על ידי [ואני אשיבנו אליך]".
ואם היה הדבר כך, חייב הערב להביא את האדם שערב בעדו אל האדם שלו
הוא ערב. ואם מסרו לו פטור הערב ממה [שהיה] לו עליו. הלא תראה
מאמרם בתלמוד: "מאי טעמא ראבא ורב יוסף דאמרי תרויהו גברא אשלמת
לי גברא אשלמית לך". ומאמר זה, אף שהוא פגום בערב הריהו כשר בערב
לגוף הלא תראה אם מת האדם שערבו בעדו לפני המסירה נופל זה מן הערב,
היות ועל הערב ערבות בגוף להביא [את האדם שערב בעדו] ואם מת בטלה
ההבאה ובטלה הערבות וכך...

רשב"ח מקבל כתקפה את הפרקטיקה של ערבות לגוף. דחיית התלמוד: "דינא דפרסאי"
התיחסה, לדעת רשב"ח, לאוקימתא של ערב שיעבוד הבא להיפטר מחובו בהבאת גוף
הלווה, אולם אין התלמוד מתנגד למקרה של ערבות המוגדרת מראש כערבות לגוף. במקרה
כזה חייב הערב להביא את הלווה אל המלווה בזמן הנקוב, ובכך נפטר מחובו. מכאן
משתמע, שאם לא עמד בהתחייבותו להביא את המלווה חייב לשלם את סכום ההלוואה.

במקרה שמת הלווה, לדעת רשב"ח, בטלה הערבות, מכיוון שהייתה ערבות לגוף ולא ערבות
לממון. המלווה שרצה להגן על עצמו מפני מצב כזה דרש לעיתים מן הערב להוסיף תנאי
מיוחד לפיו הוא מתחייב לשלם את החוב בכל מצב בו לא יביא את הלווה, אף אם מת
הלווה. רשב"ח דן במקרה זה בפרק נפרד, פרק כ"ט, וכתב (ליבזון, ערבות לגוף, עמ' 160):

...לקול רב אשי לאן רב אשי אנמא קאל ד'לך ען אלערב [ואלקבלן] אלמרסל.
ואמא אלכפיל באלנפס פהו מפארק למא וצ[פנ]אה מן חאל אלערב ואלקבלן

אלמרסל אדי'א כאנא בגיר אלנפס [לא]נה אנמא יכפל בנפס ויגיעל אלתיאמה
אלמאל אן לס יגיה בה. הדי'א הוא לפטי' אסמכתא

תרגום: ...למאמר רב אשי, כיוון שרב אשי אמר זאת רק על הערב [והקבלן]
סתם. ואולם הערב בגוף הרי הוא נבדל ממה שתיארנוהו בעניין מצב הערב
והקבלן סתם, אם היו בזולת הגוף, [היות] שהוא ערב דווקא לגוף וקובע את
התחיבותו בממון אם לא יביאו. זה הוא לשון אסמכתא.

רשב"ח סובר שערבות לגוף שונה ממסגרת הערבות המצויה בתלמוד. לדעתו נגועה ערבות
לגוף בפגם של אסמכתא ולא חלים עליה דברי רב אשי שאין אסמכתא בערבות. הרמב"ם
(מלוה ולוה כה, יד) אימץ את חידושו של רשב"ח שבפרק כט, והביאו בשם "יש מי שהורה":

מי שאמר לחבירו הלוהו ואני ערב לגופו של לוה זה לא ערב לעצמו של ממון
אלא כל זמן שתוצה אביאנו לך, וכן אם אמר לו אחר שהלוהו ותבעו הניחהו
כל זמן שתתבענו אביאנו לך וקנו מידו על זה אם לא יביא זה הלוה יש מן
הגאונים שהורה שהוא חייב לשלם, ויש מי שהורה שאפילו התנה ואמר אם
לא אביאנו או שמת או שברח אהיה חייב לשלם הרי זו אסמכתא ולא
נשתעבד ולזה דעתי נוטה.

חידושו של רשב"ח שאותו אימץ הרמב"ם עורר את תמיהתו של הראב"ד: "דל אסמכתא
מהכא שהרי סלקו אותה בגמרא". עם זאת נראה שהרמב"ם חלק על רשב"ח ושלל אף
הערבות לגוף שנעשתה ללא תנאי.¹⁶

3. ערב שקדם ושילם¹⁷

אחד מכללי היסוד בדיני ערבות הוא, שערב שפרע את חובו של החייב לנושה, זכאי
לחזור על החייב בתביעת שיפוי, כדברי הרמב"ם (מלוה ולוה כו, ז):

כל ערב שבא ליטול מה שפרע בין שבא להפרע מיורשי לוה בין מלוה עצמו
הרי זה צריך להביא ראיה שפרע ואין מציאת שטר חוב שעליו בידי הערב
ראיה שמא נפל השטר מיד המלוה ולא פרע זה כלום

וכמו שהעיר המגיד משנה, שם: "זה מוסכם בין המפרשים ז"ל וזו היא פשטה של ברייתא".
לעומת זכותו של ערב שפרע לחזור על החייב, אין עומדת זכות חזרה על החייב - לפי רוב
המפרשים והפוסקים - לפורע חובו של חברו שלא מדעתו, מסקנה המבוססת בעיקרה על
שיטת חנן (משנה כתובות יג, ב): "מי שהלך למדינת הים ועמד אחד ופרנס את אשתו חנן אומר
אבד את מעותיו וכו'".

¹⁶ לשונו של הרמב"ם "אפילו התנה" מלמדת שלדעתו גם הערבות בגוף ללא תנאי נגועה באסמכתא. וראה
יד פשוטה על אתר המבאר באופן אחר.

¹⁷ ראה ליבזון, ערב שקדם.

בין "ערב שפרע", החוזר על החייב, לבין "פורע חובו של חברו שלא מדעתו", שאינו חוזר עליו, עומד יצור-כלאיים שאף ששם ערב עליו, הרי חציו האחר הוא בבחינת פורע חוב של חברו שלא מדעתו, והוא מי שעמד מדעתו להיות ערב או ערב שקדם ופרע, כלומר: לפני שהיה מחויב מן הדין לפרוע, בין שפרע לפני שהנושה תבע את החייב, ובין שפרע לפני שהנושה תבע אותו (מצד אחד, הוא במעמד של ערב, אולם מצד שני, התנדב לערבות או פרע לפני שהיה מחויב מן הדין לפרוע, ומצבו דומה לפורע חובו של חברו שלא מדעתו). בערב שקדם ופרע דן הרמב"ם בהלכה ו, שם, הסמוכה להלכה שהבאנו למעלה, ועניינה אף חוזר אצל הרמב"ם בהלכה ט הסמוכה; אלא שבניגוד להלכה שלמעלה, שיש לה מקור מפורש בספרות חז"ל, להלכה הדנה בערב שקדם ופרע אין מקור מפורש בספרות חז"ל, וזוהי לשונה:

ערב שקדם ונתן לבעל חוב את חובו, הרי זה חוזר וגובה מן הלוה כל מה שפרע על ידו, אף על פי שהיתה מלוה על פה או בלא עדים כלל. במה דברים אמורים? כשאמר לו הלוה בעת שנעשה לו ערב: ערבני ושלם. אבל אם עמד ברשות עצמו, ונעשה לו ערב, או קבלן, או שאמר לו הלוה: ערבני, ולא הרשהו שיתן ופרע¹⁸ החוב - אין הלוה חייב לשלם לו כלום.

וכן הפורע שטר חובו של חברו שלא מדעתו... אין הלוה חייב כלום... מת הלוה וקידם הערב ופרע החוב קודם שיודיע את היורשים אם נודע לנו שלא פרע הלוה שטר חובו קודם שימות... הרי זה חוזר וגובה מן היורשין כל מה שפרע.

בראשה של הלכה זו הרמב"ם קובע, שזכותו של ערב שקדם ושילם לנושה לחזור על החייב, היא בתנאי שהלוה הרשהו בעת ההלוואה לערוב ולשלם. אבל אם עמד ברשות עצמו ונעשה ערב או קבלן, או שהלוה רק הרשהו לערוב ולא הרשהו לשלם, אין הערב שקדם ושילם יכול לחזור על הלוה. בסופה של הלכה זו דן הרמב"ם בזכות החזרה של הפורע חובו של חברו שלא מדעתו, וכן בערב שבא לחזור על יתומי החייב. כאמור, אין מקורות בחז"ל להלכה הנדונה ברישא, ועליה כבר השיג הראב"ד: "אלו דברים שאין הדעת סובלתן ואין השכל מקבלתן". לשונו של המאירי נינוחה יותר¹⁹: "אין הדברים נראין". דברי המגיד משנה על אתר הם: "זה פשוט, ומוכיח בברייתא פרק גט פשוט". אבל לאחר שהוא דן בדברי הראב"ד, הוא מעיר: "ויש לזה פנים ומה שכתבתי נראה לי עיקר", כאילו בכל זאת יש לו ספק במקור זה. אולי אפשר להציע שאף התיקון בכמה כתבי-יד של הרמב"ם "ערבני ואשלם", במקום הנוסח בדפוס שלפנינו "ערבני ושלם", בא להתגבר על הקושי שבלשון "ערבני ושלם", שהרי לפי לשון התיקון אין צורך בהרשאה לשלם, ומספיקה הרשאה לערוב בלבד. ההסתייגויות החריפות של הראב"ד והמאירי מהלכה זו נותנות לנו מקום לשער,

¹⁸ כך הוא הנוסח בדפוסים הישנים ובכתבי-היד, והוא הנכון. בנוסח הדפוס שלפנינו: "ולא הרשהו שיתן ויפרע החוב".

¹⁹ בית הבחירה לבבא בתרא קעד, ב (מהדורת סופר, ירושלים, תשל"ב, עמ' 719).

שלפי דעתם אין להלכה זו של הרמב"ם מקור בספרות חז"ל,²⁰ ולפיכך יש מקום לברר את מקורה.

בדוגמאות הקודמות נוכחנו שהרמב"ם נמשך אחרי חידושי של רשב"ח, ושומה עלינו לבחון גם כאן את דברי רשב"ח בספר הערבות, כדי לראות האם גם כאן נמשך הרמב"ם אחריו. דא עקא, טרם נתגלו כל קטעי חיבורו של רשב"ח על הערבות, וגם גופי הפרקים העוסקים בנושא דידן עדיין חסרים, ובהיעדרם קשה להכריע מהי עמדת הגאון, והאם אמנם דבריו הם ששימשו מקור לרמב"ם. אבל בידינו כותרות פרקי החיבור, ואולי ניתן ללמוד מהן משהו על שיטת הגאון, ועל זיקה אפשרית בינו ובין הרמב"ם.

נציע בראשונה את כותרות חיבורו של הגאון, שיש בהן כדי להראות, שלפחות מסגרת הדיון אצל הגאון מקבילה לזו של הרמב"ם. כותרת הפרק השמיני של חיבור הגאון היא (אסף, ערבות, עמ' קמ): "אלקול פי הל יחתאג אלצאמן אלי אדן אלמצמון לה באלצמאן אם לא" (תרגום: האם נזקק הערב לרשות של מי שהוא ערב בעדו, אם לא?), ואילו כותרת פרק שבעה-עשר בחיבור הגאון היא (אסף, שם, עמ' קמא): "אלקול פי הל יהתאג אלצמין פי מא יודיה מן מאל אלצמאן אלי אדן אלמצמון ענה בדלך אם לא" (תרגום: האם הערב למימון הערבות שהוא משלם נזקק לרשות ממי שנתנה בעדו הערבות אם לא?). על-אף ריחוקן של כותרות פרקים אלה זו מזו, ריחוק שנגזר ממבנה החיבור כולו, ושנדון בו במקום אחר, נראה שהנושאים הנדונים בשתיהן קרובים זה לזה ומשלימים זה את זה, מעין שני צדדיו של אותו מטבע. בפרק השמיני הגאון דן בהרשאת החייב את הערב לשמש כערב, ואילו בפרק השבעה-עשר בהרשאת החייב את הערב לשלם. מהשוואת כותרות פרקים אלה להלכה הנידונה ברמב"ם נמצא, שמסגרת הדיון מקבילה אצל שניהם, וייתכן שהרמב"ם נמשך לפחות בכל הקשור למסגרת הדיון אחרי הגאון; שהרי כפי שראינו, הרמב"ם דן בהלכה שלפנינו בהרשאה להיות ערב - המקבילה לפרק שמונה בחיבור הגאון, ובהרשאה לשלם - המקבילה לפרק שבעה-עשר של חיבור הגאון. מאחר שמתכונת דיון מעין זו חסרה במקורות חז"ל, הסברה שחיבור הגאון שימש מקור לרמב"ם נראית חזקה יותר - אף שאין הגאון מזכיר את הלשון "קדם" בכותרות אלה.

לא רק מסגרת הדיון מקבילה, אלא אף שימושי הלשון מצביעים על זיקה בין הגאון לבין הרמב"ם, ובייחוד יש לשים לב ללשוניות "או שאמר לו הלוה ערבני"; "ולא הירשהו שיתן ופרע החוב" הנמצאות אצל הרמב"ם, ומקבילות ללשוניות בהן משתמש רשב"ח בכותרותיו.

עדות לכך שהרמב"ם הלך בהלכה זו בעקבות רשב"ח נשתמרה, באופן חלקי, אצל ר' ירוחם מחכמי פרובנס²¹. ראייה לכך שספר הערבות היה לפני ר' ירוחם ניתן לראות בנתיב החמישי של ספר מישרים, בו הוא מסכם את דברי רשב"ח שבפרק ה מספר הערבות, בכתבו:

²⁰ על ניסיונותיהם של מפרשי הרמב"ם למצוא מקור לדברים, ועל הבעיות בפירושיהם ראה: ליבזון, ערב שקדם, עמ' 156-159. וראה הרב רבינוביץ, יד פשוטה, משפטים, ב, עמ' תקמב: "דינים אלה לא נתפרשו בתלמוד".

²¹ חלקים מחיבורי רשב"ח שרדו בתוך כתביהם של חכמי פרובנס. ראה שטמפפר, דיסרטציה, עמ' 198, 209, 211.

וכתב גאון שצריך הערב להיות בן דעת וגדול ובן חורין, ועבד שעורב אינו משלם אלא לכשישתחרר וכן אשה לכשתתאלמן או תתגרש.

עוד מביא הוא (שם) :

ועוד כתב גאון דלגבי גבית מלוה אין חלוי[ק] בין הרשהו לזה להיות ערב בין לא הרשהו ומכל מקום אם מתחלה לא רצה לקבלו מלוה לערב אין טענה נגדו אלא אם כן נתרצ'ה] לו דהוה ליה כמתנה דלא אפשי ביה דלא קנה.

מקורו של קטע זה ככל הנראה בפרק התשיעי של חיבור רשב"ח, שכותרתו היא "אלקול פי הל עלי אלמצמון לה אן יקבל צמאן אלצמאן ואן כרהה" (תרגום: האם על מי שערבים לו לקבל ערבות הערב אף אם אינו רוצה בו). באותו מקום מציין ר' ירוחם כי כל מה שהביא הרמב"ם בעניין ערבות לגוף (מלווה ולווה, כה, יד); ערב שקדם ושילם (כו, ו); הפורע שטר חוב של חברו שלא מדעתו; וטענות בין הערב ללווה (כו, ח),²² "כל זה כתב רב סעדיה גאון". מכיוון שחיבורו של רשב"ח עמד לפני ר' ירוחם, ולא ידוע לנו על חיבור בעניין זה שכתב רס"ג, סביר להניח שהייחוס לרס"ג בטעות יסודו, כדרך חיבורים שיוחסו בטעות לרס"ג, ונמצא שהם חיבורים של רשב"ח.²³

4. שניים שערבו²⁴

ריבוי ערבים יכול להיעשות באחד משני אופנים: האופן הראשון הוא "שניים שערבו", כלומר יותר מאדם אחד ערב לחובו של החייב. האופן השני הוא "ערב לערב", כלומר הערב השני אינו בא להבטיח את חובו של החייב, כבמקרה הרגיל, אלא להבטיח את הערב הראשון, ולפיכך הוא ערב לערב. ערבות זו נוצרת כאשר הערב הנאמן על המלווה חושש להעמיד עצמו כערב, והלווה מעמיד לו ערב אחר הנאמן עליו, אותו יכול הערב הראשון לתבוע, במקרה שיאלץ לשלם מכספו. יוצא שלערב השני אין כל זיקה למלווה, אלא הוא ערב במעין ערבות משנה, וזיקתו היא לערב הראשון וללווה בלבד.²⁵

²² דברי הרמב"ם בהלכה ח: "האומר לחבירו ערבת והוא אומר לא ערבתי או שאמר הערב ללוה אתה הרשיתי לערוב אותך וליתן... או שאמר המלווה ערבת לי מאתים והוא אומר לא ערבתי אלא מנה", מקבילים לכותרת פרק עשרים ושישה בחיבור רשב"ח "דין חלוקי דעות בין הערב ובין מי שערבים לו ומי שערבים בעדו".

²³ כך לדוגמה יוחסו קטעים ממבוא התלמוד של רשב"ח בטעות לרס"ג, על ידי ר' בצלאל אשכנזי, ראה אברמסון, ענינות, עמ' 165-173. ככלל ייחסו באירופה קטעים מגאונים פחות מוכרים לגאונים ידועים כמו רב יהודאי גאון, רב סעדיה גאון ורב האי גאון, ראה שטמפפר, דיסרטציה, עמ' 144, ושם הערה 418.

²⁴ ראה: ליבון, שניים שערבו.

²⁵ הביטוי (סוטה לו, ב; תנחומא ויגש, ב, ומקבילות) "ערבך צריך ערב" אינו עניין לדין ערבות הנדונה כאן.

במקורות חז"ל כמעט ולא נידון הנושא של ריבוי ערבים, ואילו רשב"ח הקדיש לו בספר הערבות שני פרקים: פרק כד ופרק ל. בפרק כד עסק רשב"ח בעניין שניים שערבו כאחד (אסף, ערבות, עמ' קמב): "צימאן אלרגל אלואחד ען אלרגלין ואלרגלין ען אלרגל ואחד" (תרגום: ערבות אדם אחד בשביל שנים ושנים בשביל אחד). ובפרק ל בעניין שניים שערבו זה אחר זה (שם, עמ' קמג): "חכם אלכפיל בעד אלכפיל ואלצימין בעד אלצימין" (תרגום: דין הקבלן אחר הקבלן והערב אחר הערב).

כפי שכתבנו לעיל תורגם ספרו של רשב"ח לעברית וחלקים ממנו הגיעו לידי הראשונים. ציטוט מן החיבור מופיע ככל הנראה בדברי הרא"ש (שו"ת עג, יד):²⁶

שאם היו ערבין כל אחד בחברו על דרך הידוע, ודאי שניהם חייבים, כל אחד שימצא מהם עבור חברו, והיכא שפטר המלוה אחד מן הערבים הללו יש לו למלוה לתבוע כל הממון כולו מן הערב השני שלא פטר אותו, ולאותו שלא פטר נשאר עליו עול המלוה עד פריעתו, ע"כ לשון הגאונים.

במובאה זו דן הגאון בשני נושאים. בחלקה הראשון דן בתביעת הנושה את סכום החוב כולו מכל אחד מן הערבים, ואילו בחלקה האחר דן בשאלה האם מחילה לאחד הערבים היא מחילה לאחר. אף שברור שהיא מובאה מספרו של רשב"ח, קשה להכריע האם היא לקוחה מפרק כד ועניינה שניים שערבו כאחד, או מפרק ל ועניינה שניים שערבו זה אחר זה. עיקר הקושי נובע מכך, שלא ברור למי רומז הכינוי "חברו", לחייב, לנושה, או לערב השני. אם "חברו" הוא הערב השני, הרי יש כאן עניין של שניים שערבו יחדיו וביניהם ערבות הדדית, ומקומה בפרק כד. ואילו אם "חברו" הוא החייב או הנושה, אפשר לשייכה לכל אחד משני הפרקים.

הרמב"ם לא הבחין מפורשות בין שני המצבים וכללם כאחד בהלכות מלווה ולווה (כה, י-יא):²⁷

שנים שערבו אחד כשיבוא המלוה ליפרע מן הערב יפרע מאי זה מהן שירצה, ואם לא היה לאחד כדי החוב חוזר ותובע השני בשאר החוב. ואחד שערב שנים, כשיפרע למלוה יודיעו חוב אי זה משניהם הוא פורע כדי שיחזור עליו

מניסוחו של הרמב"ם "שנים שערבו אחד... ואחד שערב שנים..." ניתן לראות בנקל שהרמב"ם אימץ את דפוס המסגרת שקבע רשב"ח בפרק כד.²⁸ ככל הנראה הוא אף הלך

²⁶ ראה ליבזון, שניים שערבו, עמ' 364 הע' 59.

²⁷ ספר התרומות (שער מד, חלק א, סי' ג) הציע מקור לדברי הרמב"ם מן התוספתא, אולם הצעה זו קשה לקבל. ראה הרב רבינוביץ, יד פשוטה, משפטים, ב, עמ' תקכו-תקכח.

²⁸ בפרק ל' כתב רשב"ח: "פנקול אן אלמכפול ואלמצימון לה אדיא אכיד' מן אלמכפול בה ואלמצימון ענה כפיל וצימין אכיר גיאו דילך, ולא יברא אלאלכפיל ואלצימין אלאול בדלך מן אלכפאלה' ואלצימאן בל המא כפילאן וצימינאן. אלי תרי אנה פי אלאבתדי לו כאן אכיד' מנה כפילין או צימינין לגיאו דילך וכדילך אדיא כפל או צימן ואחדא בעד ואחד (אלי אן) [לא] יברא אלמכפול לה אלכפיל ואלצימין [אלאול] בדילך מן אלכפאלה' ואלצימאן בל המא כפילאן וצימינאן" (תרגום: ונאמר כי אם האדם שלו ערבים יקח מן האדם שבעבורו נתנה הערבות קבלן וערב אחר הרי זה מותר, ולא ישתחרר הקבלן והערב הראשון בכך

בעקבות רשב"ח בפסיקתו, בהנחה שנוסח המובאה בתשובת הרא"ש משקף את דברי רשב"ח²⁹ בפרק כ"ד.³⁰

ג. גירושין

הסתמכות על עד אחד בעדות איסורי עריות

בסוגיית קידושין (סו,א) נחלקו אב"י ורבא, אם חייב אדם לגרש את אשתו על פי עד אחד המעיד עליה שזינתה. רשב"ח פסק על פי כללי הפסיקה המקובלים, כדעת רבא, שאינו חייב לגרשה אלא אם מאמין לעד כשני עדים. על סמך פסיקה זו חידש רשב"ח שלוש הלכות:

1. אם הבעל קיבל עדות עד יחיד המעיד על אשתו שזינתה, והחשיבה כעדות של שני עדים, אין הוא יכול להתחרט לאחר מכן ולהשיב את גרושתו.³¹
2. אף בהיעדר עדים, אם טוען הבעל שראה שאשתו זינתה - חייב לגרשה, (וממילא גם במקרה כזה אין הבעל יכול לאחר מכן להשיב את גרושתו).
3. יש ליישם כללים אלו בכל אותן ההלכות שבהן עדות העדים אוסרת את האישה על בעלה.

ואלו דברי רשב"ח (ספר הגירושין, פרק מז):

ואפילו שהד פי דלך שאהד ואחד כאן ענד אל זוגי מותוקא <בה כשאהדין>
מסכונא (אליה ולה) [אלי קולה] פקבל דלך מנה וטלקהא לם יגיוז לה
מראג'עתהא...
או אן ידעי הו עליהא בגיר <בינה> אנה ראיאה עלי חאל לו כאנת לה בהא
ביינה חרמת עליה
פתחרם עליה חנינד בדעואה

מן הערבות והקבלנות, אלא שניהם קבלנים וערבים. הלא תראה שאילו מתחילה לקח ממנו שני קבלנים או שני ערבים הרי זה מותר, והוא הדין אם לקח קבלן או ערב אחד אחרי השני, (עד שישחרר) [לא שיחרר] האדם שלו נתנה הערבות את הקבלן והערב [הראשון] בכך מן הקבלנות והערבות, אלא שניהם קבלנים [וערבים]. הצעת התיקון: (עד שישחרר) [לא שיחרר] מתבקשת לדעתנו מן התחביר הערבי (לא יברא... בדלך... בל...). ומן ההקשר (שלוש שורות קודם כתב רשב"ח: "ולא יברא... בדלך... אלי תרי... וכדלך..."). בכל מקרה לא ניתן ללמוד מכך לעניין תביעת כל הסכום מכל אחד מן הערבים במצב של שניים שערבו כאחד. וראה לעומת זאת מה שכתב מו"ר הרב רבינוביץ, יד פשוטה, משפטים, ב, עמ' תקכז.

²⁹ כל עוד אין בידינו הנוסח המלא של דברי רשב"ח קשה להכריע בכך באופן חד משמעי.

³⁰ במאמר זה לא התייחסנו למקרים שבהם הרמב"ם מביא את דעת רשב"ח כדי לחלוק עליה. דוגמא לכך ראה: רמב"ם, מלוה ולווה (כה, יג) והשווה עם דברי רשב"ח: אסף, ערבות, עמ' קנ-קנא.

³¹ חידוש זה מופיע כבר בהלכות פסוקות, מהד' ששון ודנציג, עמ' שמד: "אמר לו עד אחד זינתה אשתו אינו נאמן. ואי מהימן כבי תרי ואפקה אפומיה נגבית כתובתה דלגבי דינא אין דבר בערוה פחות משני עידי, ולבתר דאפקה אסיר לאהדורה דשויה עליוה חתיכא דאיסורא".

תרגום: ואפילו העיד על כך עד אחד אשר נאמן על הבעל כשני עדים ובוטח בדבריו, וקיבל ממנו וגרשה, אסורה לו חזרתה...
או אם יטען הוא עליה, ללא עדים, שראה אותה במצב שבו לו הייתה לו בזה עדות - הייתה נאסרת עליו, אזי נאסרת עליו על פי טענתו.

הרמב"ם פסק אף הוא כדעת רבא, ובהלכות אישות ובהלכות סוטה אנו מוצאים שהוא מקבל את שלושת חידושיו של רשב"ח. את השניים הראשונים אנו מוצאים בהלכות אישות (כד, יז), שבהם לשונו זהה לזו של רשב"ח:

מי שראה אשתו שזנת (חידוש מס' 2 של רשב"ח), או שאמר לו אחד מקרובותיו או מקרובותיה שהוא מאמינם וסומכת דעתו על דבריהן שזנת אשתו... הואיל וסמכה דעתו לדבר זה שהוא אמת - הרי זה חייב להוציא ואסור לו לבוא עליה (חידוש מס' 1 של רשב"ח).

את החידוש השלישי יישם בהלכות סוטה (א, ח-ט),³² בד"ן סתירה אחרי קינוי, ושם חזר פעם נוספת גם על החידוש השני:

קנא לה בפני שנים וראה אותה שנסתרה עם זה שקינא לה עליו ושהת כדי טומאה - הרי זו אסורה עליו ויוציא... בא עד אחד והעיד לו שנסתרה עמו אחר קינוי ושהת כדי טומאה, אם הוא נאמן לו ודעתו סומכת עליו יוציא...

בהלכות סוטה, כמו בהלכות גירושין, אימץ הרמב"ם את דברי רשב"ח ברובד המילולי וברובד התוכני, לפי אותן ההגדרות שהגדיר רשב"ח, אלא שכתבם בחילופי שפה, בעברית במקום בערבית. מכאן ברור אפוא, שהרמב"ם הסתמך על חידושיו של רשב"ח, והעתיקם לחיבורו כלשונו, מבלי שיהיה לו מקור תלמודי להם.

ד. מצרנות

1. זכות מצרנות של בעל בניין או בעל עצים

בפרק השני של ספר המצרנות³³ דן רשב"ח בין היתר ביחס המצרנות שבין בעל הקרקע לבעל בנין או עצים שבקרקע. מסוגיות התלמוד (בבא מציעא קח, א) עולה, שבעל הקרקע יכול לטעון למצרנות בעת מכירת העצים או הבתים, ואין בעל העצים או הבתים יכול לטעון למצרנות בעת מכירת הקרקע. רשב"ח חידש, שסוגיות אלו עוסקות רק במקרה שאין בעל

³² על מקור זה העיר לי מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ, וראה הרב רבינוביץ, יד פשוטה, נשים, א, עמ' שיט.

³³ המובאות מספר המצרנות והדיון בהם לקוחים מליבזון, פרקים נוספים.

השדה מחזיק בזכויות כלשהן בקרקע, ובמקרה שמחזיק גם בזכויות בקרקע יש לו דין מצרן בעניינה. אלו דבריו:³⁴

אן אלשפעה אנמא תסתחק באלמגאורה פי ער[אץ'] אלאמלאך או פי מא לה חק אלאסתקדאר³⁵ עלי [א]לע[ראץ']. פאמא אן כאן מגאורא בגיר ערצה פאן אלשפעה לא תסתחק בהא... ולצאחב אלערצה אן יביע ערצתה לגיר צאחב אלבנא (ואל) [ולא]³⁶ שפעה לצאחב אלבנא עליה. וליס לצאחב אלבנא אן יביע בנאה לגיר צאחב אלערצה אדא אכתאר שראה... ועלי הדא יגרי חכס מן כאנת לה שגרה פי ערצה גירה...

תרגום: שהמצרנות שזכאים לה הוא על ידי שכנות בקרקע הקניין, או במה שיש לו בו **זכות השתקעות על הקרקע**. אבל אם היה בשכנות בלי קרקע או במה שלא מחייב זכות השתלטות על הקרקע שלו הרי אין בזה זכות מצרנות... ולבעל הקרקע זכות למכור קרקעו לזולת בעל הבנין (והמצרנות) [ואין מצרנות]³⁷ לבעל הבנין כנגדו. ואין לבעל הבנין למכור בניינו לזולת בעל הקרקע, אם חפץ לקנותו... ובאופן כזה יהיה דין מי שיש לו עץ בקרקע זולתו...

הרמב"ם הסתמך על חידוש זה בכתבו (שכנים, יב, טז):

היתה הקרקע של אחד מהן והבנין או האילנות של אחד אם יש לבעל הבנין או לבעל האילנות **זכות בקרקע** כל אחד מהן בן המצר של חבירו, לפיכך אם מכר אחד מהן חלקו חבירו מסלק הלוקח.

2. זכות מצרנות במכירת בית דין

בראש הפרק השלישי של ספר המצרנות מנה רשב"ח שלושה אופנים של מכירה בהם חל דין בר מצרא:

אלאול אן יכון הו אלמתולי לביע מא ימלכה מן אלעקאר... אלבי' ביע אלוכל ואלוצי... אלגי' ביע בית דין

תרגום: הראשון, שיהיה הוא אחראי למכור את הקרקע שהיא קניינו... השני, מכר של המורשה או האפוטרופוס... השלישי, מכירת בית דין.

ניתן לראות את עקבות ניסוחו של רשב"ח וסידורו בדברי הרמב"ם שכתב (שכנים יב, ה):
בין שמכר הוא בין שמכר שלוחו בין שמכרו בית דין יש בו דין בן המצר.

³⁴ ליבזון, פרקים נוספים, עמ' 54.

³⁵ נ"א: אלאסתקראר. ראה ליבזון, שם, הע' 11.

³⁶ כך על פי ההקשר. והסופר כנראה סיכל אותיות.

³⁷ ראה הערה 36.

3. מצרנות של שכיר

בתלמוד אין דיון בנוגע לזכות בר מצרא של המחזיק קרקע בשכירות. בעניין זה כתב רשב"ח בפרק השישי (ליבזון, פרקים נוספים, עמ' 63):

אלסכנא באגרה ואלרהן ואלודיעה ואלעריה וגיר דילך וגמיעה הדה אלוגוה לא תוגב למן הי פי ידה אסתחקאק אלשפעה.

תרגום: מגורים בדרך של שכירות ומשכון ופקדון ושאלה וזולתם, ובכל האופנים האלה, אינן מזכות במצרנות, למי שהן בחזקתו.

רשב"ח מוכיח את שיטתו מסוגיית בבא בתרא (לב, ב), הסוברת שאין המחזיק בקרקע כמשכון יכול לטעון למעמד של מצרן, ולדחוק את זכות הממשכן עצמו. את סוגיית בבא מציעא (סח, א; קח, ב), הנותנת זכות מצרן למחזיק במשכון, מעמיד רשב"ח באופן אחר. בעקבות רשב"ח פסק הרמב"ם (שכנים יב, ח): "השכירות אין בה משום דין בר המצר", וכבר העיר המגיד משנה: "זה לא מצאתי מבואר". המגיד משנה הציע שהרמב"ם למד דין זה מדין משכון. עתה שזכינו ולפנינו דברי רשב"ח, מתברר שהמגיד משנה כיוון לאמת, אלא שמקור הדברים ברמב"ם הוא בחיבור רשב"ח.

4. ערעור על זכות המצרנות

בפרק השישי בספר המצרנות (ליבזון, פרקים נוספים, עמ' 61) קבע רשב"ח כי:

ראובן אדא אשתרא דאר אלי גאנבהא דאר פי יד שמעי פגא שמעי פטאלבה בשפעתהא פקאל לה ראובן אנמא אנת סאכן ללוי ואלדאר ליסת לך ולא שפעה לך עליי

תרגום: אם קנה ראובן חצר שבצידה חצר תחת יד שמעון, ובא שמעון ותבע מראובן את מצרנותה, ואמר לו ראובן: אתה רק דיירו של לוי והחצר אינה בבעלותך ואין לך זכות מצרנות כנגדי.

התוצאה היא (שם, עמ' 62):

ילזם שמי אקאמה אלבינה עלי אן אדאר אלתי הי פי ידה מלכה ועלי אנה לא מנאזע לה פיה

תרגום: מתחייב שמעון להביא ראיה שהחצר אשר תחת ידו היא קנייניו ושאינן [=לוי] מערער כנגדו עליה.

הוא הדין, לדעת רשב"ח, כשראובן טוען כנגד שמעון שאיננו בעל הקרקע והיא בידו בדרך שכירות, משכון, שאלה או גזלה, עליו להוכיח את בעלותו, ולא די לו בחזקה שמחזיק בקרקע, אלא בחזקה המוכיחה על קניין (חזקה שיש עמה טענה וכדו'). הסיבה לכך לדעת רשב"ח היא, ששמעון רוצה לסלק את ראובן בטענת מצרנות, והמוציא מחברו עליו הראיה. סיכום הדברים נמצא בדברי הרמב"ם (שכנים יב, ב):

אם טען הלוקח ואמר לו גזלן אתה לשדה זו או אריס אתה או שוכר או ממשכן צריך בעל המצרן להביא ראיה שהוא בעל המצר ושקרקה זו בחזקתו וכן כל כיוצא בזה.

5. מצרן שמכר את הקרקע קודם שסילק את הקונה

בסוף הפרק החמישי של ספר המצרנות דן רשב"ח באדם הבא לסלק את הלוקח מתוקף היותו מצרן, אולם קודם שנסתלק הלוקח מכר המצרן את הקרקע שהקנתה לו את זכות המצרנות (ליבזון, פרקים נוספים, עמ' 61):

ולו זאל מלך ראובן עמא שפע בה קבל אן ימלך מא וגב לה פיה אלשפעה למ תכון לה פיה שפעה לאנה יטאלב באסתחקאק ד'לך בשי זאל מלכה ענה פלא יסתחק דלך.

תרגום: ולו פסק קנינו של ראובן בקרקע שבגללה יש לו מצרנות לפני שקנה את הקרקע שזיכתה אותו המצרנות בה, לא תהיה לו מצרנות.

על מנת להסביר פסיקה זו (ופסיקות אחרות בפרק זה) הקדים רשב"ח וכתב (שם, עמ' 59):

אחכאם הדא אלפצל אנמא תתציח וגוההא אדא אחכס מערפה אלכלאם פי אצלה פאלאצל פי דלך אן אלרגל אדא אשתרא דארא וקבצ'הא ול[ה]א שפיעא פהי מלך אלמשתרי... אלי אן יחכס ללשפיע באלשפעה... למ יתבת ללשפיע חק שפעתה פי אלמביע קבל אלחכס לו בהא.

תרגום: דיני פרק זה, מתבארים אופניהם דווקא אם מדייקים בדיעת העניין בשורשו, והשורש בזה שאם אדם קנה חצר וקיבל בה חזקה ויש לה מצרן הרי היא בקנין הקונה... עד אשר תפסק [=על ידי הדיין] זכות מצרנות למצרן... לא מתקיימת למצרן זכות מצרנות במימכר לפני שנפסק לו כך.

הרמב"ם אימץ את שיטתו של רשב"ח ופסק בעקבותיה (שם יג, ט):

בן המצר שבא לסלק את הלוקח וקודם שיסלקו מכר לו את השדה שיש לו על המצר אבד את זכותו.

המגיד משנה (שם הלכה ז) תמה על פסיקה זו וכתב שלא מצא לה מקור, ועתה משזכינו לספרו של רשב"ח מתגלה מקור הדברים וטעמם.³⁸

³⁸ קיימים מקרים בהם נראה על פי שרידי חיבוריו של רשב"ח שהוא שימש מקור לדברי הרמב"ם אך לא ניתן להוכיח זאת מכיוון שהקטעים שרדו באופן חלקי, ולעיתים נותרה רק כותרת הפרק. כך למשל בפרק יח של ספר המצרנות דן רשב"ח בעניין "פי בנא אלמשתרי ללעקאר וגרסה לה" (**תרגום:** אם הקונה בנה בקרקע או נטע עליה) ובפרק יג דן בעניין "פי מן אשתרי אלעקאר פאנהדם או כאן הדמה אלמשתרי" (**תרגום:** מי שקנה קרקע ונהרסה או הרס אותה הקונה), וראה רמב"ם (שכנים, יג, ז): "הלוקח שבנה והשביח או סתר והפסיד בן המצר מסלקו ונותן לו דמים הראויין לו". חשוב לציין שלפעמים הרמב"ם חולק על רשב"ח מבלי להביא את דבריו, כגון בשאלה האם יש מצרנות בהחלפת חצר בחצר. ראה: רמב"ם שכנים, יג, ד, השולל אפשרות זו, לעומת הגאון בספר המצרנות, פרק ד הסובר שיש מצרנות במקרה זה. וראה עוד הערה 30.

ה. סיכום

על פי העדויות שהבאנו מתברר, ללא צל של ספק, שבמספר ספרים במשנה תורה משוקעות רבות מפסיקותיו של רשב"ח, הלקוחות מחיבוריו ההלכתיים. פסקים אלו נבלעו במשנה תורה בנעימה, מבלי שהרמב"ם מציין להם במפורש או ברמז, אף שלעיתים הרמב"ם מביא את שיטת רשב"ח כדי לחלוק עליה. ככל שיחשפו חיבוריו של רשב"ח, נוכל לעמוד על מלוא מימדיה של תופעה זו והיקפה. היו שהצביעו בעבר על זיקת חיבוריו של הרמב"ם למונוגרפיות ההלכתיות של רב האי (אסף, רב האי; חבצלת, גאוניס), אולם מן המקורות שהובאו במאמר זה עולה שרשב"ח היה בעל מעמד מיוחד אצל הרמב"ם, והוא הושפע מרשב"ח, אולי יותר מכל גאון אחר. מכאן שעל כל מי שדן במקורותיו של הרמב"ם במשנה תורה לעיין בחיבורי ההלכה של הגאונים בכלל ושל רשב"ח במיוחד.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים: מחקרים בספרות הגאונים ותשובותיהם שבדפוס ובכתבי יד, ירושלים תשל"ד.	אברמסון, עניינות
ש' אסף, "כתאב אלצ'מאן ואלכפלה (ספר הערבות והקבלנות)", סיני, יז (תש"ה), עמ' קלה-קנה.	אסף, ערבות
אסף, לחקר ספריו ההלכיים של רב האי גאון, הצופה לחכמת ישראל ז, תרפ"ג, עמ' 277-287.	אסף, רב האי
י' בלאו, תשובות הרמב"ם: יוצאות לאור בפעם הראשונה במקורן הערבי מכוונות מתוך קטעי גניזה, כתבי יד וספרי דפוס, ירושלים תשי"ח-תשכ"א.	בלאו, תשובות
מ' חבצלת, הרמב"ם והגאונים, ירושלים וניו-יורק תשכ"ז.	חבצלת, גאונים
ספר דיני מצוות הציצית, בתוך: א' טבגר (מהדיר), אוסף מאמרים בנושא התכלת, ירושלים תשנ"ג.	טבגר, ציצית
י' יודלוב ושי"ז הבלין (עורכים), תורתן של גאונים - אוסף חבורי הלכה ותשובות של גאוני בבל וארץ ישראל שנאספו מתוך קבצים וכתבי עת, ו (כתבי רבי שמואל בן חפני), ירושלים תשנ"ב.	יודלוב, רשב"ח
ג' ליבזון, "תרומת הגניזה לחקר המונוגרפיות ההלכתיות של רב שמואל בן חפני; מבן, היקפן והתפתחותן", תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 189-239.	ליבזון, גניזה
ג' ליבזון, "עוד על רשב"ח בענייני מצרנות וזיקתו להלכה המוסלמית", עטרה לחיים (תש"ס), עמ' 371-412.	ליבזון, עוד על רשב"ח
ג' ליבזון, "ערב שקדם ושילם ברמב"ם ובספרות המוסלמית המקבילה", שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 153-169.	ליבזון, ערב שקדם
ג' ליבזון, "פרקים מספר הערבות והקבלנות [כתאב אלצמאן ואלכפלה] לרב שמואל בן חפני גאון", תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 377-412.	ליבזון, ערבות

- ליבזון, ערבות לגוף
 ג' ליבזון, "ערבות לגוף בספר הערבות לרשב"ח, בתשובות הגאונים, ברמב"ם ובספרות המוסלמית המקבילה", שנתון המשפט העברי, יג (תשמ"ז), עמ' 121-184.
- ליבזון, פרקים
 ג' ליבזון, "פרקים מספר המצרנות לרב שמואל בן חפני גאון", תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 61-107.
- ליבזון, פרקים נוספים
 ג' ליבזון, "פרקים נוספים מספר המצרנות (כתאב אלשפעה) לרב שמואל בן חפני גאון", קבץ על יד, יג (תשנ"ח), עמ' 43-89.
- ליבזון, שנים שערבו
 ג' ליבזון, "שנים שערבו; מחקר השוואתי בין ר' שמואל בן חפני גאון, הרמב"ם וספרות מוסלמית מקבילה", שנתון המשפט העברי יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 337-392.
- מיטשם, בגרות
 ת' מיטשם-יורה, ספר הבגרות לרב שמואל בן חפני גאון, וספר השנים לרב יהודה הכהן ראש הסדר, (תרגמה מן המקור הערבי מרים פרנקל), ירושלים תשנ"ט.
- סקליר, רשב"ח
 D.E. Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World: Texts and Studies*, Leiden 1996.
- הרב רבינוביץ, יד פשוטה
 הרב נחום אליעזר רבינוביץ, משנה תורה לרמב"ם עם פירוש יד פשוטה, ירושלים תש"נ-תשס"ד.
- שטמפפר, דיסרטציה
 צ' שטמפפר, ספר הגירושין לרב שמואל בן חפני גאון סורא - עיונים ונוסח, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ה.